

## ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК ХІХ – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Розглянуто особливості процесу збереження фондів книжкових пам'яток ХІХ – початку ХХ століття у Центральній науковій бібліотеці ХНУ імені В. Н. Каразіна. Подано короткий екскурс в історію ЦНБ ХНУ та сучасний стан бібліотеки. Звернено увагу на необхідність використання електронних ресурсів у сучасній бібліотеці з метою залучення нових читачів. Акцентовано на напрямках діяльності зі збереження фондів – поцифруванні та зберіганні у електронному архіві ЦНБ eScriptorium.

**Ключові слова:** бібліотека, збереження фондів, поцифрування, електронний архів, інвентаризація.

Shtan G.

## WAYS OF PRESERVATION OF OLD PRINTINGS FROM THE 19<sup>TH</sup> AND EARLY 20<sup>TH</sup> CENTURY IN CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

The article describes the features of collection conservation of 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century in the Central Scientific Library of Karazin Kharkiv National University. CSI brief history and current situation are described. Attention is drawn to the requirement for the use of electronic resources in modern library to attract new readers. The research has emphasised the course of action, namely digitization and preservation of information in CSL eScriptorium.

**Keywords:** library, collection preservation, digitization, electronic archive, inventarisation.

Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна заснована у 1804 р. одночасно з університетом. Фонд бібліотеки налічує понад 3.300.000 одиниць зберігання, у т. ч. наукової літератури – 1.740.000, навчальної – 1.130.000, художньої – 400.000. До послуг користувачів – більше 700.000 видань іноземними мовами [1].

Засновник університету Василь Назарович Каразін, один з найосвіченіших представників дворянства початку ХІХ століття, був і засновником бібліотеки. У 1803–1804 рр. у Петербурзі В. Н. Каразін придбав 3219 прим. книг, а також колекцію гравюр і естампів академіка Ф. П. Аделунга, які поклали початок фонду майбутньої бібліотеки [2, с. 139; 3, с. 4]. Офіційний юридичний статус бібліотека отримала згідно з першим Уставом університету (1804 р.), у якому й були визначені завдання бібліотеки, її роль та значення, штати та асигнування. Згідно з параграфом 73, бібліотеку було засновано для «поширення наук та просвіти». Користуватись бібліотекою могли не тільки професори та службовці університету, а й всі бажаючі – «вся публіка» [4, с. 251]. Становлення бібліотеки й одна із важливих сторінок в історії як інституції, так і будівлі, де нині зберігаються пам'ятки, зокрема, ХІХ століття, пов'язана з іменем К. І. Рубинського. З моменту свого призначення (з 1.01.1900 р.) на посаду бібліотекаря він наполегливо ставив перед Радою університету питання про будівництво нової будівлі книгозбірні. Розуміючи всю складність упорядкування та реорганізації фонду (на той час він складав приблизно 170000 примірників), Рада відрядила К. І. Рубинського для вивчення досвіду роботи бібліотек Москви, Петербурга, Варшави, Юр'єва, Києва. Він познайомився з діяльністю 25 бібліотек, насамперед університетських, вивчив досвід переміщення фондів до нових книгозборищ [5, с. 25–26].

Напередодні свого столітнього ювілею у 1902 р. бібліотека отримала нову будівлю, яка була об'єднана з будинком, збудованим у 1831 році. Цей історичний комплекс функціонує і сьогодні за адресою – м. Харків, вул. Університетська, 23.

Це одна з небагатьох університетських споруд XIX – початку XX ст., яка й досі належить Харківському університету, знаходиться в історичному центрі Харкова. Будівлю занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. за № 1761. На даний момент саме в цій будівлі, окрім відділу рідкісних видань, книжкових пам'яток та рукописів, зберігаються також й видання XIX – початку XX століття: вітчизняна література 1826–1917 рр., іноземна література та іноземні періодичні видання XIX – початку XX ст., значний газетний фонд (XVIII – 80-ті роки XX століття), що налічує понад 500 найменувань.

До складу фонду входять видання багатьма мовами світу (французькою, німецькою, польською, англійською, китайською, хінді та ін.) з різних галузей знань. Частина цих видань не має аналогів у інших бібліотеках України та за її межами, й може бути віднесена до пам'яток світового і культурного значення. Фонд формувався протягом багатьох років існування університету, у тому числі – завдяки дарам, пожертвуванням професорів та викладачів університету, видатних учених. Зокрема, тут зберігаються книги з усіх галузей науки (від медичних атласів до етнографічних досліджень), матеріали наукових з'їздів, навчальні видання того часу. Великим та дуже цікавим є масив літератури іноземними мовами. Унікальний бібліотечний фонд, його цілісність та місце знаходження вдалося зберегти у переломні моменти історії, під час революцій, війн, реорганізації університету у 20–30-ті роки минулого століття.

Пройшло понад 200 років від дня відкриття бібліотеки й понад 20 років з того часу, коли в Центральній науковій бібліотеці з'явився перший комп'ютер і розпочалась робота зі створення електронного каталогу та впровадження сучасних технологій. Головним завданням, що постає перед бібліотеками у XXI столітті, є збереження як власне книжкових пам'яток, так і, зокрема, самої інформації, яку в них закладено. Прискорена науково-технічна революція й процеси інформатизації й комп'ютеризації сьогодні заявляють про себе скрізь, й нехтування ними вже є синонімом застарілості й випадання з загальних процесів розвитку. Не є тут виключенням і бібліотечна справа. Іншою важливою тенденцією у наші дні є розповсюдження електронних книжок, які навіть починають інколи витіснити традиційну книгу. У цього процесу є значний плюс – можливість збереження інформації на електронних носіях й досить простого копіювання, що дозволяє зберегти безцінні дані з більш високою ймовірністю й не залежати від конкретних оригіналів.

В умовах сучасного інформаційного суспільства бібліотеки, як відомо, зіткнулися з новими, невідомими для них раніше викликами, що пов'язані з широким розповсюдженням комп'ютерних мереж та портативних гаджетів, що часто замінюють для користувача книжкову полицю. У зв'язку з цим перед сучасною бібліотекою стоїть важлива задача – не втратити взагалі читача, бути в змозі йти уперед, переконав людину для отримання необхідної інформації завітати саме до фундаментальної бібліотеки (нехай навіть не у паперовому, а у електронному вигляді).

ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна не стоїть обабіч процесів поцифрування літератури. Важливим засобом для реалізації цього є проект, який активно діє з початку 2012 р., й отримав назву «e-Scriptorium»: рідкісні видання для навчального процесу і наукових досліджень» (електронна адреса: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/?locale=uk>). Це університетський електронний архів, що накопичує в електронному повнотекстовому вигляді рідкісні видання та рукописи з фондів ЦНБ та інших бібліотек – учасниць проекту (на даний момент до проекту приєдналася Наукова бібліотека Харківського національного університету радіоелектроніки), а також надає постійний безкоштовний доступ до них через Інтернет. Назву eScriptorium архів отримав від латинського слова – Scriptorium – «кімната для переписувача в монастирі»; літера «е» визначає, що архів є електронним. Для цього університет придбав для бібліотеки компактний книжковий сканер ATIZ Book Snap з програмним забезпеченням Book Drive Capture и Book Drive Editor, зі спеціальною базовою підставкою у вигляді літери V під книги (так званою «книжковою колискою»). Розкриття книги – до 120°. Сканер працює за допомогою цифрової фототехніки (дві цифрові камери Canon Powershot G9), виконує повнокольорове сканування книг, охоплює дві сторінки книги одночасно. Швидкість поцифрування – до 500 сторінок у годину. У першу

чергу в електронну форму переводяться рідкісні видання, які знаходяться у поганому стані, ті, що бібліотека має в єдиному примірнику, та ті, що є необхідними дослідникам або використовуються у навчальному процесі факультетів. Спочатку було поцифровано перші видання Харківського університету: списки студентів, статuti, доповіді, звіти.

Інтерес до історії Харківського університету є постійним не тільки для викладачів та студентів Харкова, але й для науковців різних міст та країн. Тому формування електронної колекції видань з історії університету також є пріоритетним.

Репозитарій «e-Scriptorium»: рідкісні видання для навчального процесу і наукових досліджень» створений у програмному забезпеченні DSpace 1.7. На кінець жовтня 2012 р. в електронному архіві представлено понад 500 повнотекстових варіантів рідкісних і цінних видань. Наприклад, серед них є видання Києво-Печерської лаври «Ключ разумения» Іоанікія Галятовського, який видано у 1659 р., «Венец Христов» Антонія Радивіловського (1688 р.). Представлено також грецькі і перські рукописи, перші українські періодичні видання «Харьковский демокрит» та «Украинский вестник», листи В. Н. Каразіна.

Аналогічні проекти, як відомо, також створено в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка (<http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/>), Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (<http://dspace.onu.edu.ua:8080>).

Основним призначенням проекту є накопичення, систематизація та зберігання в електронному вигляді книжкових пам'яток, рідкісних видань та рукописів, якими володіють університетські бібліотеки України, а також поширення цих матеріалів у світовому науково-освітньому товаристві. Проект створено з навчальною, науковою, довідково-інформаційною метою, а також з метою поповнення фондів електронними копіями цінних рукописів й їх збереження. Особливу роль відіграє той фактор, що матеріали, представлені в eScriptorium, є вільними для копіювання. У наш час дослідники нарешті отримали можливість, завдяки поцифруванню та вільному виставленню на спеціалізованих сайтах в Інтернеті джерел та наукової літератури, знайомитися з ними, незважаючи на місто та країну проживання. Все частіше з'являються ґрунтовні дослідження, написані на основі матеріалів, що знаходяться у великих світових бібліотеках й були оприлюднені в мережі Інтернет: наприклад, українські історики тепер можуть опрацьовувати рідкісну літературу й інкунабули, що зберігаються у книгосховищах бібліотек Європи та США, здійснюючи цікаві дослідження. Нині до цього процесу підключаються ЦНБ та її партнери, що забажали та ще бажають взяти участь у проекті eScriptorium. При цьому свідомо зберігається можливість не вказувати, в якій само бібліотеці зберігається оригінал документа, аби забезпечити його фізичну захищеність.

Важливим залишається питання поцифрування газетного фонду. Так, у книгосховищах відділу ретровидань ЦНБ містяться газети до 1917 року як російські («Новое время», «Московские ведомости» та інші), так і українські («Рада», «Сніп», «Хлібороб»). Великою популярністю у читачів користуються, зокрема, газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро», що містять найрізноманітнішу інформацію про життя харківського регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття майже з усіх аспектів життя і є незамінними при написанні історичних досліджень, зокрема дисертаційних. З метою збереження оригіналів ці газети в першу чергу потребують переводу в електронну форму.

На це, зокрема, були спрямовані рішення засідання Ради ректорів ВНЗ III–IV рівнів акредитації Харківського регіону щодо діяльності бібліотек вищих навчальних закладів у процесах забезпечення науки та освіти, що відбулося наприкінці вересня 2012 р. Було визнано необхідним розроблення проекту створення міжвузівського регіонального центру реставрації та консервації рідкісних та цінних видань й лабораторії поцифрування цінних газет. Окрім цього, планується проводити комплектування періодичними виданнями, електронними базами даних в рамках об'єднання бібліотек ВНЗ усіх систем і відомств регіону в Консорціум.

З листопада 2011 р. Україна долучилася до практичної реалізації проекту «Світова цифрова бібліотека» (World Digital Library). Фонд цієї бібліотеки з 2009 р. формується провідними книгозбірнями та інформаційними центрами світу за сприяння ЮНЕСКО. У World Digital Library на єдиній

технологічній платформі зберігалися на початку жовтня 2012 р. приблизно 6000 документів від 89 організацій з 46 країн світу: кращі надбання, що презентують культуру, історію, літературу, науку кожної країни. Першими об'єктами від України стали три історико-культурні пам'ятки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ). Центральна наукова бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2012 р. стала партнером і шостим серед бібліотек України учасником даної програми, надавши до бібліотеки електронні версії журналу «Харьковский демокрит», рукопису поетичних творів перського поета Хакіма Рокна Масіхі (1638 р.) і грецького рукопису XIV ст.

Участь ЦНБ у згаданих проєктах має на меті покращити ситуацію зі збереження книжкових пам'яток та документів, що зберігаються в її фондах.

Важливим заходом, що сприяє збереженню документів XIX – початку XX століть, є проведення інвентаризації фонду, який, на жаль, давно не переобліковувався. Теперішня перевірка, незважаючи на те, що вона ще триває, вже дає свої результати. Поміж іншого, серед фонду виявлено рідкісні видання, зокрема літографовані, як окремі, так і вклені до книг, що належали колись відомим професорам та викладачам Харківського університету, таким, як Л. С. Ценковський та ін. Виявлено цікаві автографи та печатки, оригінальні фото та негативи, що, вочевидь, були зроблені видатним мистецтвознавцем професором Є. К. Рєдіним.

Продовжується робота з літературою виданою іноземними мовами, актуальні видання розміщуються у електронному архіві – зокрема, у зв'язку з пам'ятними датами. Так, минулого року було оприлюднено матеріали з історії Першої світової війни: поцифровано цікаві та на наш час вже досить рідкісні (особливо для України) німецько- та англійські видання з питань ідеологічної підготовки конфлікту, що викликали інтерес серед відвідувачів архіву.

Учена рада Харківського національного університету (25.05.2007 р.), заслухавши питання «Про стан та перспективи розвитку Центральної наукової бібліотеки», ухвалила рішення про термінове проведення організаційно-технічних заходів щодо підготовки капітального ремонту корпусу бібліотеки (будівлі 1831 р.), та негайного вжиття першочергових заходів щодо збереження рідкісних видань ЦНБ [1]. Робота з виконання цих рішень проводиться. Також з 2013 р. фонд рукописів, рідкісних та цінних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна внесено до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання України.

Унікальний фонд ЦНБ є великою духовною скарбницею, створеною поколіннями вчених університету. Збереження пам'яток національної духовної культури, представлення їх у вільному доступі (що можливо тільки завдяки новим технологіям) як українським читачам, так і світовій спільноті – одне з головних завдань Центральної наукової бібліотеки на сучасному етапі.

### Список використаних джерел

1. Мохонько В. Г. *Історичні традиції Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс] / В. Г. Мохонько. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2103/2/Istorichni%20tradisii.pdf>. – Назва з екрану.*

2. Багалеї Д. И. *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 : (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалеї. – Харьков : Тип. и литогр. Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.*

3. *История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко. – Харьков : ХГУ, 1992. – 68 с.*

4. *Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение о успехах народного образования.. – СПб., 1805. – № 10. – С. 225–290.*

5. Березюк Н. М. *К. И. Рубинский: библиотекарь, библиотековед, библиограф (1860–1930) / Н. М. Березюк. – Харьков : Тимченко, 2010. – 321 с.*